

VITA

HARMATTA JÁNOS

ELÁMI, ÓPERZSA, PÁRTHUS ÉS KÖZÉPPERZSA FELIRATOK

I

Az ókori Iránnal foglalkozó régészeti epigrafikai és filológiai kutatások a második világháború utáni korszakban kétségtelenül virágkorukat élik. Erre az időre esnek a nagy jelentőségű francia ásatások Susában, Coga-Zanbilban, Bard-i Nešandehben, Maszid-i Suleimanban és Surkh Kotalban, a hatalmas arányú szovjet régészeti kutatások Észak- és Kelet-Iránban (Nisa, Xvārizm, Penjikent, Xalčayan, Kara Tepe stb.), az angol ásatások Pasargadaiban és Hekatomplosban, az olasz ásatások Sistánban, a perzsa ásatások Marlikban stb., stb. — hogy csak néhány példát említsünk. Ezen kívül nem szabad olyan fontos eredményekről és kiadványokról sem megfeledkeznünk, mint a *Corpus Inscriptionum Iranicarum*, a Nisa-i dokumentumok, a xvārizmi és a baktriai feliratok megfejtése, a Mug-hegyi dokumentumok közzététele, R. G. Kent és W. Brandenstein — M. Mayrhofer kézikönyvei vagy a G. G. Cameron és R. T. Hallock által közzétett Persepolis-i kincstári és erődtmény-táblák. Ebben a tudománytörténeti keretben érthető a német régészeti kutatások újjáéledése is Irán területén. Ez elsősorban a Deutsches Archäologisches Institut teheráni fiókinstitutjának megszervezésében, a Behistunban végzett kutatásokban és W. Hinz «Altiranische Funde und Forschungen» (Berlin 1969. 275 l., 175 t., 34 k.) könyve eredményeiben válik érzékelhetővé számunkra.

Hinz gazdag tartalmú és szép kiállítású könyve sok tekintetben F. Sarre és E. Herzfeld «Iranische Felsreliefs» c. könyvéhez kapcsolódik. Szerzője sokszor ugyanazokat az emlékeket tárgyalja és ugyanazokkal a problémákkal foglalkozik, amelyeknek megoldásán már F. Sarre és E. Herzfeld is fáradoztak. Mégis, bár sok érintkezési pont figyelhető meg a tárgyalt emlékek és problémák terén, W. Hinz érdeklődését inkább az újonnan felfedezett feliratok nyelvi és filológiai interpretációja és a szikladomborművek történeti értelmezése köti le. Utóbbit kitűnő részletfelvételek egész sora segíti elő és teszi lehetővé, amennyiben ezek olyan részletek megfigyelését is biztosítják, amelyeket eddig még sohasem sikerült tanulmányozni. Mindebből világosan kiderül, hogy W. Hinz könyve számos olyan megfigyelést és eredményt tartalmaz, amelyek közelről érdeklők az iráni filológiát és nyelvtudományt. E szempontból könyvének I—III. és X. fejezete jön elsősorban számításba, míg a többi (IV—IX.) fejezetek főleg a Persepolis-i reliefek és a sāsānida-szikla-domborművek történeti problematikájával foglalkoznak. Hinz e fejezetekben kifejlesztett elgondolásaival kapcsolatban már részletesen állást foglalt V. G. Lukonin és M. A. Dandamaev (VDI 1971/3. 157—165) valamint R. Ghirshman (Bichāpour. I. Paris 1971. 45—103), úgyhogy ezekkel e helyen nem szükséges foglalkoznunk.¹

II

A filológiai vagy nyelvészeti jellegű fejezetek közül az első az 1966-ban Persepolis környékén talált ezüst vázával foglalkozik. Az ó-elámi művészetnek ez az egyedülálló alkotása az i. e. XXIII. századból származik s ó-elámi lineáris írással írt egysoros felirat látható rajta. Mint ismeretes, W. Hinz már 1962-ben kísérletet tett az ó-elámi lineáris írás megfejtésére (Iranica Antiqua 2 [1962] 1—21). Most e könyvében régebbi eredményeit veszi alapul s így kísérli meg az új felirat olvasatát és magyarázatát. E mellett összeállítja az ó-elámi lineáris írással írt összes ismert feliratot, ezeket kiváló minőségű fényképes táblákon közli és autográfiaikkal is szemlélteti. A feliratoknak az Iranica Antiqua-ban 1962-ben adott első magyarázatához viszonyítva itt több tévedését helyesbíti (így pl. az F, G, H, H₂ feliratok első sorában az I. Ant. 2 (1962) 20 l-on adott *In-šu-šu-li-na-ik* olvasatot *In-šu-li-na-ik-ra* javítja). Hinz könyvének ez a fejezete tehát voltaképpen az ó-elámi lineáris írással írt feliratok corpusának tekinthető, amely bizonyára nélkülözhetetlen alapja lesz a további kutatásnak.

Ami már most az újonnan felfedezett ó-elámi felirat olvasatát és magyarázatát illeti, Hinz maga hangsúlyozza, hogy mindkét vonatkozásban még sok minden bizonytalan marad. Ha a felirat javasolt értelmezését olvassuk, akkor ezt az óvatos, tartózkodó magatartást mindenestre indokoltnak találjuk, mivel ennek és néhány más, ó-elámi lineáris írással írt feliratnak Hinz által adott értelmezése olyan mozzanatokot tartalmaz, amelyek valóban nem hatnak túlságosan meggyőzően. Így ha a filológiai interpretáció számos nehézségétől eltekintünk is, hiányzik pl. a váza feliratában a megszólított istennő neve, a D feliratban a kultusz alapítójának és a megszólított istennőnek a neve stb. Egyes esetekben a feliratok javasolt értelmezése (eltekintve az A-felirattól, továbbá bizonyára a B, C, E feliratoktól is, amelyeknél az interpretáció lehetőségeinek az akkád párhuzamos szöveg nehezebben figyelmen kívül hagyható korlátokat szabott) azt a benyomást kelti, hogy a szerző olvasataiból minden áron valamilyen értelmet akart kicsikarni. Egy kevésbé ismert nyelv kiterjedelmű maradványainak megfejtési kísérleténél azonban helyesebb a biztosat a bizonytalantól vagy egyenesen valószínűtlentől élesen elkülönítenünk. Minthogy Hinz módszere és kiindulópontja alapján véve helyesnek látszik, érdemes közelebbről megvizsgálnunk, mely ponton hagyta el megfejtési kísérlete a szilárd talajt.

Hinz megfejtési kísérlete Puzur-Inšušinak elámi király egy akkád nyelvű feliratából indul ki, amelynek első oszlopa következőképpen olvasható: *ana d.Inšušinak bēlišu Puzur-Inšušinak iššī'ak Šušim.KI sakanak māt Elamtim.KI már Šimbišhuk URUDU GUŠ.KAK ERIN išruk*. Az akkád felirat alatt egy lineáris írással írt ó-elámi felirat helyekedik el. Hinz felteszi — akárcsak F. Bork már 1906-ban —, hogy ebben az esetben bilinguissal állunk szemben, s úgy gondolja, hogy az akkád szövegben háromszor is előforduló *-šūši-* hangsoportot az elámi változatban is meg lehet találni. Így véleménye szerint az akkád *d.Inšušinak*, *-Inšušinak* és *Šušim* névalakoknak megfelelő elámi írásjelek meghatározhatók s ha ezeket ill. ezeknek a hangértékét más szöveg helyekre is behelyettesítjük, akkor kombinatív módszerrel a többi írásjel olvasatát is megállapíthatjuk.

Minthogy ezek a feltevések döntő fontosságúak a megfejtés további menete szempontjából, célszerű ezeket közelebbről megvizsgálnunk. Az alapvető kérdés természetesen az, hogy valóban bilinguissal állunk-e szemben. Bork erre vonatkozó feltevését G. G. Cameron kétségbe vonta, mert általános felfogás szerint Puzur-Inšušinak az Agade-i dinasztia fősege alatt feliratait akkád nyelven íratta s csak elszakadása után kezdte használni feliratait az ó-elámi lineáris írást és az elámi nyelvet. Így valóban kevés a feliratok bilinguis voltának a valószínűsége, s Hinznek az az érvelése, hogy a lineáris írással írt ó-elámi felirat megfejtése ezt a feltevést igazolja, nem egyéb egyszerű *circulus vitiosus*-nál. Bizonyos valószínűsége azonban mindenesetre van annak, hogy a szóban forgó akkád és ó-elámi feliratok tartalmilag egymással összefüggnek. Komolyan fontolóra vehetjük ugyanis, hogy az ó-elámi feliratot nem az akkáddal egyszerre vésték be, hanem csak Puzur-Inšušinak elszakadása után, amikor az elámi nyelv és az elámi lineáris írás használatát az akkád helyett bevezette. Ebben az esetben is valószínű azonban, hogy az ó-elámi felirat tartalma lényegében megegyezett a korábban bevésített akkád felirattal, viszont az elámi uralkodó titulaturájában bizonyára változásokkal kell számolnunk.

Egy másik fontos kérdés az, hogy az elámi lineáris írásban feltehetjük-e a szótag-szerkezetnek ugyanazt az ábrázolási rendszerét, mint az elámi ékírásban. Ha az elámi lineáris írást nem a protosumer képrásból vezetjük le, akkor aligha lehet erre gondolni. Ebben az esetben ugyanis inkább azt a lehetőséget kellene fontolóra vennünk, hogy az elámi lineáris írás önállóan fejlődött az elámi képrásból s az írásjelek eredetileg elámi logogramokat ábrázoltak, amelyekből a szótagértékek azután a sumer írás fejlődésétől függetlenül jöttek létre. Ha nem ez lenne a helyzet, akkor a lineáris írás megfejtését a proto-sumer és a proto-elámi képrás között fennálló hasonlóságok alapján kellene megkísérelni, mint ezt annak idején F. Bork tette. Ezt a módszert Hinz joggal elutasította, de ugyanakkor az elámi szótag-szerkezetnek az akkád ékírásból átvett ábrázolási rendszerét vetítette az ó-elámi lineáris írásba vissza. Ezt az eljárást aligha lehet helyesnek tekinteni.

A harmadik fontos pont, amellyel foglalkoznunk kell, Hinznek az az állítása, hogy az akkád feliratban háromszor előforduló *-šūši-* hangsoportnak az elámiban változatban is három előfordulásával kell számolnunk. A tényállás azonban nem ilyen egyszerű. Az akkád *Šušim* alak a *Šušu(m)* nominativusból képzett genitívus, úgyhogy ezt az alakot az elámi feliratban egyáltalán nem tehetjük fel, mert abban ez elő sem fordulhat. A helynévnek a régibb elámiban általánosan használt alakja *Šu-šu-un*, a későbbi elámiban pedig *Šu-sá-an*, *Šu-sá*, *Su-šu-in*, amelyeknek a régibb akkád *Šušu(m)* és a késő

akkád *Šu-ša-an* alak pontosan megfelel. Ezenkívül arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a *-šuši-* hangcsoport előfordulása nem teljesen biztos még az *Inšušinak* névben sem. Az elámiiban e névnek két írásmódja fordul elő: *In-šu-ši-na-ak* és *In-šu-uš-na-ak*. Hinz azt az 5 írásjelet, amelyben ezt az istennevet keresi, *In-šu-ši-na-ik*-nak szeretné olvasni, azonban ezt az általa feltett orthográfiát a névnek egyetlen későbbi elámi írásmódja sem igazolja.

Így tehát az elámi lineáris írás megfejtésére tett kísérletnek már a kiindulópontja is problematikus és a további feliratszövegek (mint pl. az F, G, H, H₂ vagy D feliratok) magyarázata sem vezet elfogadható értelmezésekhez. A feliratok teljes értelmezésére való törekvés olykor hátrányosan befolyásolja a megfejtést. Világosan mutatja ezt a következő példa. Az *In-šu-ši-na-ik*-nak olvasott és értelmezett névnek egyszer előfordul *In-šu-X-na-ik* írásmódja is (F, G, H, H₂ 1. sor). Módszertani szempontból kézenfekvő arra gondolni, hogy itt egy orthográfiai variánssal, pl. *In-šu-uš-na-ik*-kal (így P. Meriggi) van dolgunk. Azonban Hinz a magyarázhatatlan *In-šu-li-na-ik* olvasat zsákutcajába vezeti a kutatást és pedig azzal az indokolással, hogy a többi szöveghelyen, ahol az X jel előfordul, az *uš* olvasattal nem tud mit kezdeni. Csakhogy így a viszonylag biztos X = *uš* kiindulópontot feláldozza egy sor bizonytalan kombináció kedvéért — olyan eljárás ez, amely módszertani szempontból aligha lehet helyes.

Az is feltűnő, hogy Hinz az ó-elámi lineáris írás syllabariumát lényegében az elámi ékírás syllabariumához hasonlónak képzei. Úgy gondolja, hogy az összes jelek száma nem lehetett több 100–120-nál; az írásjeleknek sem polyphoniáját, sem homophoniáját nem teszi fel és csak igen kevés logogrammal számol. Az általános írásfejlődés szempontjából azonban az elámi lineáris írás eredeti jelállományát lényegesen nagyobb számúnak, legalább az ismert háromszorosának, esetleg ötszörösének is kell tartanunk, fel kell tennünk a jelek homophoniáját és polyphoniáját és nyilván sok logogrammal is kell számolnunk. Hinz szellemes megfejtési kísérlete, legalább is jelen állapotában, egyértelműen csak az új-elámi írásbeliségről alkotott mai képzeiteinket és ismereteinket tükrözi vissza.

III

Filológiai és nyelvészeti szempontból Hinz könyvének II. és III. fejezete is fontos anyagot tartalmaz. Ezekben tárgyalja Dareios DNb feliratát és az azzal szorosan összefüggő, nemrég felfedezett Persepolis-i Xerxes-feliratot (XDnb). Hinz már egy korábbi munkájában (ZDMG 115 [1965] 227 skk.) is több ponton előbbre vitte a DNb felirat szövegének helyreállítását és magyarázatát. Most az újonnan felfedezett Xerxes-felirat segítségével a DNb felirat óperzsa és elámi változatának újabb részleteiben helyesbített feldolgozását adja (51 l. óperzsa «*štika* 'Bogenschütze'» nyilván *lapsus calami*), míg R. Borger a felirat babiloni változatát dolgozta fel.

Xerxes XDnb feliratának felfedezése nagy érdeklődést keltett az iráni filológia területén. Így e szöveg egyes problémáival már M. Mayrhofer (Xerxes König der Könige. Wien 1970. Alm.ÖAW 119 [1969] 158 skk.) és J. Duchesne-Guillemin (W. B. Henning Memorial Volume. 140 skk.) foglalkozott, míg B. Gharib a feliratot részletes kommentárral tette közzé (Iranica Antiqua 8 [1968] 54–69). A XDnb felirattal kapcsolatban számos részletkérdésen kívül egy fontos elméleti probléma is felmerül: az óperzsa feliratok szövegkritikájának lehetősége. Hinz felteszi, hogy a XDnb feliratot a nagykirályi kancellária okmányáról, talán éppen a DNb felirat eredeti szövegpéldányáról másolták. Ha e sejtés igaznak bizonyulna, a XDnb feliratnak szövegkritikai szempontból nagy jelentőséget kellene tulajdonítanunk. E kérdés tisztázásához a két felirat szövegét gondosan össze kell hasonlítanunk. Ilyen részletes összehasonlítást a DNb és a XDnb feliratok szövegei között már mind B. Gharib (id. m. 59–60), mind pedig Hinz (id. m. 46–51) végzett, anélkül azonban, hogy az észlelt eltéréseket a szövegkritika szempontjából kiértékelték volna.

Ha a DNb és a XP1 (XDnb helyett helyesebb az újonnan felfedezett Xerxes-feliratot így jelölnünk, ahogy B. Gharib is teszi) feliratok szövegeit összehasonlítjuk egymással, megállapíthatjuk, hogy XP1 6–7 esetben tényleg értékes segítséget jelentett DNb sérült szöveghelyeinek helyes kiegészítése számára (pl. 13 sor [*ya*]^c*mai*y, 13/14 sor [*pr*]^t*anay*a, 27 sor *u*[*θad*]^u*š*, 35 sor *hi*[*šta*]^t*ai*y). Ezek az esetek azonban természetesen semmi jelentőséggel sem bírnak XP1 szövegkritikai értékének megítélése szempontjából. Annál fontosabbak azok az esetek, ahol a két feliratszöveg eltér egymástól. Ezt kb. 50 esetben figyelhetjük meg, s ezeket azután két csoportra oszthatjuk. Az első csoportba sorolhatjuk azokat az eseteket (25), amelyekben az eltérés az egyik vagy a másik feliratban hibát jelent, míg a második csoportba azok az esetek tartoznak (25, ebből 12

ahmīy: *amiy*, 2 -*hīy*: -*hīy*), amelyekben az eltérés nyelvileg vagy orthográfiailag lehetséges változatot képvisel. A XPI felirat szövegkritikai értékének megállapítása szempontjából magától értetődően csak az első csoport vehető figyelembe. Ha az ebbe sorolt eseteket közelebbről megvizsgáljuk, megállapíthatjuk, hogy DNb csak egy esetben (az *utā*: *vasiy*: *dadāmīy*: *āgrīyānām*: *martīyānām* mondat kihagyása), XPI viszont 24 esetben követett el hibát. A hibáknak ez a megoszlása ill. aránya (1 : 24) világosan bizonyítja, hogy XPI az eredeti szövegnek bizony eléggé hibás másolata, következésképpen tehát szövegkritikai szempontból nincs önálló értéke. Ezt annál inkább hangsúlyoznunk kell, mert e tekintetben Hinznél a felirat tárgyalásában nagy bizonytalanság figyelhető meg s más kutatók is hajlanak arra, hogy XPI eltérő olvasatait előnyben részesítsék.

Bár a XPI felirat feldolgozása szövegkritikai szempontból még jövődő kutatások fontos feladata, mégis ezzel kapcsolatban néhány problémára már most utalhatunk. A DNb és XPI feliratok megítélésében nagy szerepet játszik a XPI-ben talált új olvasat: *ubānām* (26. sor) *uradanām* helyett (DNb-ben, 23 sor). B. Gharib az írrok tévedéséről beszél, aki *ubānām* helyett *uradanām*-ot írt, W. Hinz pedig az *ubānām* olvasatot hallgatólagosan felveszi DNb szövegébe, anélkül, hogy megmondaná, hogyan itéli meg az epigráfikai tényállást. Valójában azonban a DNb feliratban már E. Herzfeld fontolóra vette többek közt az *u-X-a-na-a-ma* olvasatot s azon a fényképen, amelyet Rev. R. N. Sharp (The Inscriptions in Old Persian Cuneiform of the Achaemenian Emperors) tett közzé, tényleg világosan *u-ba-a-[na]-a-ma* olvasható, amennyiben a két látható vízszintes ék helyzete a *ra* olvasatot kizárja és az utána következő *a*-nak harmadik függőleges ékje is tisztán kivehető. Nem az írroknak (vagy a kőfaragónak) a hanyagságáról vagy tévedéséről van tehát szó, hanem egyszerűen a filológiai akribia hiányáról az iranisztikai kutatásban.

Hasonló jellegű a következő eset. Mind B. Gharib, mind W. Hinz megjegyezte, hogy DNb 26 és XPI 29 között érdekes eltérés figyelhető meg: az előbbi felirat *amiy* igealakjának az utóbbiban *bavāmiy* igealak felel meg. A valóságban azonban semmi eltérés nincs ezen a helyen a két felirat között. A DNb feliratban E. Herzfeld annak idején még helyesen *xa-ša-nu-u-ta[-X-X:] a-mi-i-ya* szöveget olvasott. Minthogy a *xšnuta* szóból semmi sem hiányzik, ezt az olvasatot természetesen *xa-ša-nu-u-ta [:X-X]-a-mi-i-ya*-nak kell értelmeznünk. A feliratszövegben tehát nem *amiy*, hanem *[X-X]āmiy* igealak áll, amelyet a szövegösszefüggés alapján csak *[ba-va]-a-mi-i-ya-ra* azaz *[bav]āmiy-ra* egészíthetünk ki. A *bavāmiy* igealak tehát nem különleges sajátossága a XPI feliratnak, hanem DNb-ben is ezt az alakot találjuk. Az óperzsa feliratszövegek új, alapos felvétele és kritikai kiadása, amely a filológiai akribia és a nyelvtudomány mai követelményeinek megfelel, valóban egyike az iranisztika legsürgetőbb feladatainak.

A DNb-XPI feliratszövegek szövegkritikai feldolgozásának szükségességét legjobban a *yāumainiš* (DNb) — *yāumaniš* (XPI) szó szemléltetheti. E szó magyarázatánál a kutatás korábban a *yāumainiš* alakból indult ki, míg XPI ismertté válása óta a *yāumaniš* alakot részesítik előnyben. Szövegkritikai szempontból e kérdéssel kapcsolatban a következőt lehet megállapítani. A XPI felirat nagy számban tartalmaz helytelenül írott alakokat, sokszor kihagy írásjeleket (sőt szóelválasztójelet is). Három esetben az is előfordul, hogy az *ai* diftongusból kimarad az *i* írásjel (-*may*, *hīštatay*, *vainatay* XPI a helyes -*maiy*, *hīštatiy*, *vainatiy* DNb helyett). Így a *yāumaniš* írásmód *yāumainiš* helyett a XPI felirat hasonló íráshibáinak sorozatába illeszkedik bele. Ebből pedig az következik, hogy a *yāumaniš* alak minden valószínűség szerint egy a XPI feliratban gyakori íráshibának köszönheti létrejöttét.

Végül ebben az összefüggésben még arra az érdekes tényre kell rámutatni, hogy az 1966-ban talált új Xerxes-felirat, amely olyan nagy szenzációt keltett a tudós világban, tulajdonképpen már nem volt új felirat. Egy ugyanazt a feliratszöveget tartalmazó hasonló kőtáblának a töredékeit már a második világháború előtt megtalálták a Persepolis melletti seleukida templomban. E töredékeket, amelyek a Chicago-i Oriental Institute-ba kerültek, E. Herzfeld tette közzé és a DNb felirat egyik példányának tartotta. Ez a megállapítás azonban a töredékeknek elégtelen filológiai precizitással végzett vizsgálatán alapult és a kutatást napjainkig félrevezette. Herzfeld feltevéseivel szemben minden kétséget kizáróan meg lehetett állapítani, hogy a töredékek egy hasonló kőtáblához tartoztak, mint az 1966-ban talált Xerxes-felirat, s hogy feliratának sorbeosztása és sorszáma (1–26, 27–28 előlap, 29–54, 55–56 hátlap és az élek) is ugyanaz volt, mint a Xerxes-feliraté. Szerencsés véletlen folytán a feliratnak az elejéből és végéből, valamint a jobb oldalából (azaz a sorvégekből) maradtak fenn töredékek, úgyhogy a szöveget egyértelműen azonosítani lehet. A felirat kezdetét következőképpen lehet helyreállítani:

- 1 [ba-ga :] va-za-ra-ka [: a-u-ra-ma-za-da-á]: ha-ya [: a-da-a : i-ma :]
 2 [ja-ra-ša]-ma : ta-ya [: va-i-na-ta-i-ya]: ha-ya :[a-da-a : ša-i-ya-a]
 3 [ta-i-ma :] ma-ra-ta-i-[ya-ha-ya-a : ha]-ya : xa-[ra-tu-u-ma : u-ta-a]
 4 [: a-ru-u-va]-sa-ta-ma : u-[pa-ra-i-ya : xa]-ša-[ya-a-ra-ša-a-ma : xa-ša-]
 5 [a-ya-θa-i-ya]-ma : na-i-ya-[sa-ya : θa-a-ta-i-ya : xa-ša-ya-a-ra-ša-a]
 6 [: xa-ša-a-ya-θa-i]-ya : va-ša-[na-a : a-u-ra-ma-za-da-a-ha-a : a-da-ma]

A fennmaradt szövegrészletekről arra lehet következtetni, hogy e feliratpéldányt ugyanazok a nyelvi sajátosságok (pl. *upariy*, *patiy* helyett a DNb feliratban, *ahmīy*, *amīy* helyett a DNb feliratban) jellemezték, mint az 1966-ban talált másolatot, azonban kivitele gondosabb volt, úgyhogy számos olyan hibát nem tartalmaz, amely XPI-ben előfordul (pl. az 52 sorban *babtanaiy* helyett a helyes *brtanaiy* alak olvasható). Ha az egymásalatti sorokban az írásjelek viszonylagos helyzetét a két feliratban összehasonlítjuk, megállapíthatjuk, hogy ez a felirat a korrektt *ima : frašam, vainataiy, prtanaiy, yāumainiš, wāšabāra* stb. alakokat használta. Ez a korábban tévesen azonosított felirat tehát nyilvánvalóan helyesebb szöveget tartalmazott, mint az 1966-ban talált XPI felirat.

E felirat alapján azt is feltehetjük, hogy e szövegből — akáresak Xerxes Daiva-feliratából — több példányt készítettek kőtáblákon s ezeket azután a különböző királyi palotákban helyezték el vagy szétküldték a tartományokba. Az 1966-ban talált felirat ezek között egy hanyag kivitelezésű másolat lehet. Az a tény, hogy e Xerxes-felirat számos példányban állították elő, újból felveti a DNb és XPI feliratok egymáshoz való viszonyának kérdését. Az utóbb említett tényt figyelembe véve arra lehet gondolni, hogy ezt a feliratszöveget mint az Achaimenidák egy fajta «fejedelemtükör»-jét Dareios-hoz vagy Xerxeshez kapcsolódó különösebb személyes vonatkozás nélkül (legtöbb alkotó-eleme korábbi ókori keleti szövegekben már előfordul!) az utóbbi trónralépése után, de talán még Dareios életében fogalmazták s azután mind Dareios számára (DNb sírfelirat, amelyet esetleg csak halála után készítettek el), mind pedig Xerxes céljaira (számos példányban) felhasználták.

IV

Hinz könyvének utolsó (X.) fejezete G. Groppnak a munkája, amelyben néhány újonnan felfedezett sāsānida kori feliratot tesz közzé. Sāsānida és különösen késő-sāsānida feliratok megfejtése és értelmezése mindig nehéz és bonyolult feladat, amelynek nehézségeit többnyire nem lehet egyszerre legyőzni. G. Gropp munkája annál inkább elismerést érdemel, mert a feliratokat igen rövid idő alatt közzé tette s ezáltal a kutatás rendelkezésére bocsátotta. Ez az eljárás sokkal helyesebb, mint egy forrásanyagot addig visszatartani (és ezáltal más kutatók elől elzárni), amíg csak azt nem hiszi az ember, hogy már mindent megértett benne és minden kérdést megoldott. A turfáni szövegek és a Pāykūli-i felirat közöletlen 30 feliratok sziklatömbje intő például szolgálhatnak erre.

A mondottakból világosan kitűnik, hogy Gropp munkájától nem várhatjuk a közölt feliratok magyarázatával összefüggő összes probléma megoldását. Jó fénykép-felvételeivel, rajzaival, olvasási és értelmezési kísérleteivel azonban mindenesetre nélkülözhetetlen alapot teremtett a további kutatás számára. A feliratokkal összefüggő problémák közül a következőkben csak néhányat szeretnék kiemelni.

I. Šāhpuhr Tang-e Borāq-i kétnyelvű feliratának párthus változata nyelvészeti szempontból két fontos megfigyelést tesz lehetővé. A 10. sorban Gropp a *mdzny* alakot olvasta, amelyet sajnos Ph. Gignoux is átvett «Glossaire des inscriptions pehlevies et parthes»-jába (London 1972). A valóságban azonban a feliratban *mdzynz*, azaz *mazdyanz* áll, tehát egy *-zn-* > *-nz-* hangátvetést mutató alak. Ugyanez a hangátvetés figyelhető meg a *ganza-* < **gazna-* szóban is. Itt tehát — éppenúgy, mint *ganza-* esetében — egy tipikus északnyugat-iráni alak áll előttünk.

A felirat másik érdekes újdonsága a *wrt* szó, amelynek Gropp 'hely' jelentést tulajdonított. Azonban már D. N. McKenzie (Ph. Gignouxnál, id. m. 66 l., 105 jz.) a kurd és bahtari *bard* 'kő' szóval hasonlította össze ezt a kifejezést, s a szövegösszefüggésbe a 'kő' jelentés tényleg jobban illik bele. Ehhez hozzátehetjük, hogy a párthus *wrt* esetében egy széleskörűen elterjedt iráni szóval van dolgunk, amely nemcsak a nyugat-irániiban ismeretes, hanem a kelet-irániiban is és mint valószínűleg régi jövevény-szó a szanszkritban és a káfirí nyelvekben is előfordul, vö. wakhi *wurt* 'mill-stone', saka *ūdāra-* (< **vart-āra-*) 'crystal', szogd *-βrt* a *r'zβrt* 'lapis lazuli' szóban, szanszkrit *-varta-* a *rājavarta-* 'lapis lazuli' szóban, romani *bar*, khovar *bort*, kalaša *bat*, pašai *wār*, aškun *wāt*, kati *wot* stb. A párthus *wrt* 'kő' szó nyelvtörténeti szempontból azért fontos, mert

egységbe kapcsolja az ó-iráni *varta- 'kő' szó kelet-iráni és nyugat-iráni elterjedési területeit.

A G. Gropp által közölt feliratok egy részét — így az Eqlid-i feliratot és a 4 Istahr-i ostodán-feliratot — egyidejűleg R. N. Frye is tárgyalta (W. B. Henning Memorial Volume, 152 skk.). Igen tanulságos összehasonlítani Gropp és Frye olvasatait és magyarázatait, mivel ilyen módon egyszerre világossá válnak azok a nehézségek, amelyekkel a feliratok minden tanulmányozója szemben találja magát. Ezért a következőkben egymás mellé állítom az Eqlid-i feliratnak Gropp és Frye adta olvasatait, valamint saját olvasatomat és értelmezésemet:

Gropp

- 1 [ZNH] dhmk'
- 2 [ ] wk' y
- 3 [p'](p)k'n y
- 4 [ ](w)k' lwm
- 5 [ ]w kls
- 6 [ ](y) wwyn'n
- 7 [ ]šp't'n
- 8 [zl]twšt'n
- 9 w byšhpwhl
- 10 mlčp'n plmut
- 11 krt'n' w LZNH BYRH
- 12 'p'n QDM
- 13 ŠNT 6 yzdkrt
- 14 MLK'n MLK'
- 15 w YWM hwl PWN bht'
- 16 'ZLWNt w YWM m'h
- 17 tn' y hm'd(w)ynk'
- 18 'L dhmk' hw'tk w
- 19 nk's KSP
- 20 12000 (?) mzd
- 21 plmut' YHBWnt

javasolt olvasat

- 1 [ZNH] dhmk'
- 2 [mt]rk' ZY
- 3 [p']pk'n ZY
- 4 [p']p'k' BRH
- 5 [mt]rk l'y
- 6 [d]l[y]k' n srd'r
- 7 [WBB'] š'pst'n
- 8 [Wš]trdst'n
- 9 Wbyšhpwhl
- 10 mlčp'n plmut'
- 11 krt'n' WLZNH BYRH
- 12 'p'n MDM
- 13 ŠNT III III yzdkrt'
- 14 MLK'n MLK'
- 15 WYWM hwl PWN bht'
- 16 'ZLWNt WYWM m'h
- 17 tn' ZY hm'snk
- 18 'L dhmk' HNHTk'
- 19 NKŠY' KSP
- 1 MN'
- 20 sIIC mzd
- 21 plmut' YHBWnt

Frye

- 1 dhmk'
- 2 nknd
- 3 PKDYN y
- 4 - - - - k' bwm
- 5 (w)KL'
- 6 - - - wyn'n
- 7 (m)'sp't'n
- 8 - wnšt'n?
- 9 W byh špwhl
- 10 mlčp'n plmut
- 11 krt'n' W LPNH BYRH
- 12 'p'n MDM
- 13 ŠNT 6 yzdkrt
- 14 MLK'n MLK'
- 15 W YWM hwl PWN bht'
- 16 'ZLWNt W YWM m'h
- 17 tn' y hm 'dywk'
- 18 'L dhmk' 'wstk'
- 19 NKŠY' KSP
- 20 sl'k' mzd
- 21 plmut' YHBWnt

értelmezés

- 1 Ez a sírja
- 2 Mihraynak,
- 3 Pāšay (fiának), amelyet
- 4 Pāšay, fia
- 5 Mihraynak,
- 6 udvarmester
- 7 és udvari háremőr
- 8 és Šahristān
- 9 és Bešāhpuhr
- 10 helytartója rendelt el
- 11 elkészíteni. És ebben az
- 12 Āšān hónapban,
- 13 6. évében Yazdgirdnak,
- 14 a királyok királyának,
- 15 és Xvar napján sorsához
- 16 eljutott. És Māh napján
- 17 vele együtt született testét
- 18 a sírba helyezték.
- 19 Vagyonából értéket
- 20 800 drahmot
- 21 rendelt. Megadta.

E felirat egy sor fontos nyelvi és történeti problémát vet fel, amelyekre más alkalommal még visszatérünk. Különleges nehézségeket okoznak a Tang-e Hošk-i A és B feliratok valamint az ostodán-feliratok. Az Istahr-i 4. felirat klasszikus példát nyújt

arra, hogy milyen veszélyeknek van a kutató ilyen feliratok tanulmányozásánál kitéve. E felirat 4. sorában G. Gropp tökéletesen helyesen másolta le a *mtrpn'h* név írásképet (vö. 34. kép), azonban saját helyes autográfiáját nem tudta megfejteni. E jólismert nevet (*Mihrapnāh*) R. N. Frye sem ismerte fel. A pehlevi feliratok olvasatával és magyarázatával kapcsolatban még nyilvánvalóan sok a tennivaló.

Végül röviden még a Barm-e Delak-i dombormű feliratának problémáját szeretném érinteni. Ezt a feliratot eredetileg W. Ouseley fedezte fel 1811-ben, majd 1968-ban G. Gropp és W. Hinz újból megtalálta és tanulmányozta. Közlésük szerint a felirat 3 sorból áll és a következő szavakkal kezdődik: «Dies ist das Bildnis der Ardaschir-Anāhid, Tochter Bahrāms». Erre alapozza azután Hinz a dombormű értelmezését. Később azonban Gropp feladta ezt az olvasatot és értelmezését és a feliratban egy *nlpty* címet viselő méltóságviselő nevét akarta olvasni, míg Hinz — hogy a domborműről adott értelmezését fenn tudja tartani — *nlpty* helyett *nshy* olvasatot szeretne fontolóra venni. Nemrégén V. G. Lukonin (VDI 1971/3 160 l., 16. jz.) e felirat létezését teljesen kétségbe vonta és azt állította, hogy neki sem 1968-ban, sem 1969-ben nem sikerült a dombormű személyes megvizsgálásánál a felirat nyomait felfedeznie. Ugyanerre az eredményre jutott R. N. Frye is a dombormű gondos vizsgálatánál.

Az egész vitát nyilvánvalóan az élegtelen epigráfikai dokumentáció váltotta ki. Vagy nem kellett volna a feliratot történeti tanúbizonysággként felhasználni, vagy pedig az olvasatát és értelmezését jó képekkel és gondos átírással kellett volna alátámasztani. E hiányosságok és Lukonin és Frye ellenkező állításai ellenére semmi kétség sem állhat fenn abban a tekintetben, hogy a felirat valóban létezik. W. Ouseley 1811-ben részben már olvasta és nagyító segítségével Hinz 136. tábláján is felfedezhető és tanulmányozható. Annak, hogy V. G. Lukonin és R. N. Frye személyes vizsgálatlaltal nem tudták felfedezni, nincs különösebb jelentősége, mivel lekopott feliratok a napsütés kedvezőtlen szögénél sokszor teljesen eltűnhetnek a megfigyelő szeme elől. A Hinznél közölt fénykép alapján ítélve a felirat 4 vagy 5 sorból áll, amelyekből a szükséges fenntartással a következő betűket lehet olvasni:

- 1 [.....] [.....]n/t
- 2 'thš[...]š[.....]
- 3 [.....]
- 4 [.....]shy MLK[...]ML[...]
- 5 pl[...]BYDWN[...]

Szemelláthatólag tipikus dombormű-felirattal van itt dolgunk, amely teljes megfejtés után értékes segítséget nyújthat a dombormű történeti értelmezéséhez.

Ebben az összefüggésben még két felíratra szeretném felhívni a figyelmet, amelyek sāsānida domborműveken találhatók, de ezideig szemelláthatólag elkerülték a kutatás figyelmét. Az egyik felíratot Hinz 82. tábláján a Dārāb-i dombormű lovának mellén lehet megfigyelni. Pārthus írással íródott és legalább 2 sorból áll, amelyekből a következő betűket lehet olvasni:

1 <i>ptkr</i> [ZNH]	1 [Ez] a kép
2 N[P]ŠH p[.....]	2 P[.....]é.

Mivel a felirat nyilván a dombormű ábrázolására vonatkozik s alighanem a ló előtt álló római császár nevét jelöli meg (*P[hilippus]?*), tanulmányozása és közzététele igen fontos volna.

A másik felírat Hinz 101. és 104. tábláján a Bišāpūr-i II. domborműn a ló feje és római császár feje között látható. Kurzív pehlevi írással íródott és legalább 5 függőlegesen írt sorból áll, amelyek szemelláthatólag nevek felsorolását tartalmazzák. Itt talán látogatók feliratával van dolgunk, mert az utolsó sort valószínűleg következőképpen lehet olvasni és értelmezni:

m'hd't' ndyšyt   «Māhdād megtekintette»

E felírat alapos vizsgálata és közzététele is kívánatos volna.